

ΔΗΜΩΔΕΣ ΡΗΤΟΝ¹

Φίλε κ. Μπάρτ,

Δέν γνωρίζω, ἂν τὸ σημείωμα, τὸ ὁποῖον σᾶς στέλλω, δύναται νὰ τύχη χώρου τινὸς ἐν τῇ ὑπ' αἰσίοις οἰωνοῖς ἀρξαμένη Ἀρμονίᾳ. Ἀλλὰ καὶ ἡ πρὸς ὑμᾶς μόνον, ὡς φίλον τῶν γραμμάτων, ἀνακοίνωσις ἀρκεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν γέννησιν αὐτοῦ.

Πρόκειται περὶ μικροῦ πράγματος ἐξ ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἐλκύουσι τὸ ἐνδιαφέρον, ὅχι μόνον διότι ἐκ περιστάσεως συμβαίνει νὰ εἶναι ἀπλῶς περίεργα, ἀλλὰ καὶ διότι, καίπερ μικρὰ ὄντα, φέρουσιν ὅμως εἰς σοβαρὰ συμπεράσματα.

Πρὸ τινων ἐτῶν συνέβη πολλάκις ν' ἀκούω Θεραπεινίδος ἡμῶν τινος, λεγούσης τὴν φράσιν «τὸν ἔπιασε τέρμενο», «τοῦ ἦλθε τέρμενο». Ἡ φράσις ἐλέγετο ὡς ἰσοδύναμος τῇ φράσει: τοῦ ἦλθε κακὸ μεγάλο, τὸν ἔπιασε κακὸ μεγάλο, ἐνέχουσα ὅμως μείζονα ἔντασιν καὶ ζωηρότητα.

Ὅσάκις ἤκουον τὴν φράσιν ταύτην, πάντοτε ἐσκανδαλιζόμην ἐπὶ τῇ παραδόξῳ λέξει τέρμενο, τῆς ὁποίας δέν ἠδυνάμην νὰ ἐξιχνιάσω τὴν φύσιν καὶ καταγωγὴν.

Ἐννοεῖται, ὅτι εὐκόλως ὑπωπτεύθην μὴ τυχὸν ἡ λέξις εἶναι παρὰ τῆς λατινικῆς terminus, τέλος, διότι ἠδύνατο νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι ὁ λαὸς ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ τέλους παρήχθη εἰς τὴν ἐννοιαν τοῦ κακοῦ, διότι ἐν τῷ πέρατι, τῷ τέλει, εἶναι καὶ ὁ θάνατος. Ἀλλ' ὅμως ἐκτὸς τοῦ ὅτι καθαρῶς λατινικαὶ λέξεις εἶναι, ἂν δέν ἀπατῶμαι, σπάνια ἐν τῇ κοινῇ ἡμῶν διαλέκτῳ, ἀντίκειται τῇ σκέψει ταύτῃ καὶ ἡ χρῆσις τῆς λέξεως τέρμενο. Τῷ ὄντι ἡ ἐννοια τῆς λέξεως τέλος ἢ θάνατος εἶναι οὐδετέρᾳ ἢ παθητικῇ, μὴ συμβαλλομένη συνήθως πρὸς τὴν ἐνεργητικὴν ἐννοιαν ἔπιασε. Δέν λέγομέν ποτε: τὸν ἔπιασε τέλος.

Θετικώτερον περὶ τῆς ἐνεργητικῆς διαθέσεως τῆς λέξεως καὶ σαφέστερον περὶ τῆς ἐννοίας ταύτης ἐπείσθην ἐπ' ἐσχάτων, ἀκούσας ἐτέρας

¹ Ἡ ἐπιστολιμαία αὕτη διατριβὴ ἐστάλη ὑπὸ τοῦ ἐν Πύργῳ τῆς Ἡλείας διατρίβοντος κ. Α. Α. Ροντήρη πρὸς τὸν διαχειριστὴν τοῦ περιοδικοῦ. Ἡ σύνταξις τῆς «Ἀρμονίας» εὐχαρίστως δημοσιεύουσα τὴν διατριβὴν ταύτην ἔγνω ὀρθὸν νὰ ἐρωτήσῃ διὰ τοῦ κ. Μπάρτ περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου τὸν εἰδικῶς ἀσχολούμενον εἰς τὴν Ἑλληνικὴν λαογραφίαν κ. Ν. Πολίτην, καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου, ὅστις εὐγενῶς φερόμενος ἀπέστειλε τὴν μετὰ τὴν διατριβὴν τοῦ κ. Ροντήρη δημοσιευομένην σημείωσιν.

θεραπείης ἡμῶν, ἐκ Ζακύνθου καταγομένης, ἣ ὅποια, ἐπαναλαβούσα τὴν φράσιν, μοί ἐξήγησεν, ὅτι τέρμενο σημαίνει ακακὸς μεγάλο, μάλινον. ἑκείνος ποῦ τὸ ἔχει βγάζει ἀφροῦς ἀπὸ τὸ στόμα».

Ἡ ἐξήγησις αὕτη ἐφαίνεται, ὅτι καθίστα τὸ πρᾶγμα μᾶλλον δυσεξηγητόν. Προφανῶς ἡ λέξις δὲν ἔχει σχέσιν μετὰ τῆς λατινικῆς γλώσσης. Δὲν πρόκειται περὶ μεταφορικῶς κακῆς ἐννοίας, ἀλλὰ περὶ ἰδίου κακοῦ καὶ μάλιστα ἐγκεφαλικοῦ κακοῦ.

Ἡ σκέψις ὁμῶς ὅτι πρόκειται περὶ κακοῦ τοῦ ἐγκεφάλου ἢ τῆς κεφαλῆς μὲ ἀνέμνησε τὴν φράσιν ταύτην, ὅτε προχθὲς ἀνεγίνωσκον τὸν βίον τοῦ Θησέως, ἐν ᾧ ὁ Πλούταρχος παρεκθατικῶς ἐκτίθησι τὰ κατὰ τὸν περὶ Τερμέρου ἄθλον τοῦ Ἡρακλέους, ὅτι δηλαδή ὁ Ἡρακλῆς «συρρήξας τὴν κεφαλὴν» ἀπέκτεινε τὸν Τέρμερον, τὸν φοβερόν ἐκείνον ἐν Θεσσαλίᾳ ληστήν, ὁ ὅποιος «παίων κεφαλῇ τοὺς ἐντυχάνοντάς ἀπώλλυεν». Ἐκ τῶν δεινῶν κακουργημάτων τοῦ ληστοῦ τούτου παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐλέγετο, ὡς γνωστόν, ἡ φράσις *τερμέρειον κακόν*, τοῖς μεγίστοις ὡς εἴκοι κακοῖς ἐπιλεγόμενον, κατὰ Κοραῆν.

Κατ' ἐμὲ λοιπὸν καὶ διὰ τὴν ὁμοιότητα τὴν λεκτικὴν καὶ διὰ τὴν ὁμοιότητα τῆς ἐννοίας, ἐφ' ὅσον τοῦλάχιστον ἄλλη τις ἐξήγησις πιθανωτέρα δὲν δοθῇ, ἡ λέξις τέρμενο δὲν εἶναι ἄλλο εἰμὴ τὸ τερμέρειον κακόν τῶν ἀρχαίων.

Τὸ πρᾶγμα, καὶ ὡς ἀπλῶς περίεργον, εἶναι ἐνδιαφέρον. Ἀλλ' εἶναι πολὺ μᾶλλον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν συνέπειαν εἰς τὴν ὅποιαν ὀδηγεῖ ἡ ἐπὶ τοσοῦτους αἰῶνας ἐν τῷ στόματι τοῦ λαοῦ διάσωσις ἀρχαίου λογίου ἀνερχομένου εἰς τὴν ἐπὶ Ἡρακλέους ἐποχὴν, εἰς αὐτοὺς τοὺς προϊστορικοὺς καὶ μυθικοὺς χρόνους.

Δὲν εἶναι καὶ τοῦτο σημεῖον τῆς στερρότητος, μεθ' ἧς τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα ἔχειται ἐκυτοῦ μεθ' ὅλας τὰς πολυπληθεῖς καὶ βαθυτάτας μεταβολάς, δι' ὧν διεγράφη ἡ μακραίων αὐτῶν ἱστορία :

ANTONIOΣ Α. PONTIHPΗΣ

Ἀξιότιμε φίλε,

Ἡ λέξις τέρμενο, τὸ, καὶ σπανιωτέρον κατὰ μετὰθεσιν τρέμενο, περὶ ἧς μ' ἐρωτᾶτε, εἶναι ἀναμφιβόλως ἰταλική (*termino* ἢ *termine*)· ὡς τοιαύτην δ' ἀνεγνώρισαν αὐτὴν καὶ ὁ Κοραῆς (*Ἀπακτ.* τ. Β' σ. 347) καὶ ὁ G. Meyer (*Neugr. Studien* IV σ. 89)· ἡ τροπὴ τοῦ *ε* εἰς *ε* πρὸ τοῦ *ν* εἶναι συνήθης ἐκ παλαιῶν χρόνων (πρβλ. Dieterich, *Untersuchungen zur Gesch. der griech. Sprache*, 1898, σ. 12 καὶ 272).

Ἡ πρώτη σημασία αὐτῆς εἶναι ἡ τοῦ πέρατος, τῆς λήξεως, ἐν ταύτῃ δὲ τῇ σημασίᾳ γίνεται ἐν Κρήτῃ χρήσις καὶ τῆς ἰταλικῆς ταύτης λέξεως τέρμενο καὶ τῆς ἀντιστοίχου ἐλληνικῆς τέρμα (Jeannarakis Ἄσματα κρητικά σ. 372). Ἑτέρα σημασία, ἣν ἐπίσης καὶ ἐν τῇ ἰταλικῇ ἔχει, εἶναι ἡ τῆς τεταγμένης προθεσμίας. Οὕτω π.χ. ἐν τῇ Διηγῇσι Ἀπολλωνίου τοῦ Τύρου στ. 74 (ἐν Wagner, Carmina Graeca med. aev. σ. 251):

καὶ μέσα εἰς τὸ τέρμενον ἀπόκρισιν νὰ δώσω.

Εἰδικώτερον δὲ λέγεται καὶ ἐπὶ τῆς τεταγμένης ὑπὸ τῆς μοίρας προθεσμίας τῆς ζωῆς, ἐπὶ τῆς ὥρας τοῦ θανάτου (πρὸβλ. τὸ γαλλ. il est à son dernier terme = εἶναι ἐπιθάνατος). Οὕτως ἐν δημοτικῷ ᾠσματι παρὰ Λελέω Ἐπιδόρπ. σ. 198 ὑποτίθεται λέγων ὁ Χάρων:

Ἐφταξενε τὸ τρέμενο, θέλεις δὲ θέλεις ἔλα.

Ἐντεῦθεν ἡ συνήθης μεταφορικὴ χρήσις ἐν τῇ σημασίᾳ τοῦ μέγα κακόν, συμφορὰ, ἀγωνία κτ., ἐν ταῖς φράσεσι «τοῦ ἤρθε τέρμενο», «τὸν ἔπιασε τέρμενο», ἥτοι κατεπλήγη, ἔπαθε δεινότατα, κατελήφθη ὑπ' ἀγωνίας, ἔγινεν ἔκφρων ὑπὸ θυμοῦ. Ὑπόκειται τρόπον τινὰ προσωποποιία τοῦ τέρμενο, καταστάντος συνωνύμου τοῦ νόσου, κακόν, ὅθεν αἱ φράσεις αὗται ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς συνηθεστάτας: τὸν ἔπιασε, τοῦ ἤρθε θέρμη, ἀρρώστια, τὸ γλυκό του κτ.

Μεταφορικῶς λέγουσι καὶ οἱ Ἰταλοί: *esser ridotto in cattivi termini*, ἥτοι ὡς λέγομεν ἡμεῖς κοινῶς: κατήντησε σὲ κακὰ χάλια.

Ἡ δὲ πρὸς τὸν μυθολογούμενον ληστήν Τέρμερον συνάρεια τῆς λ. Τέρμενο μοί φαίνεται βεβιασμένη καὶ ἀσύστατος. Πρωτίστως ἀντίκειται αὕτη εἰς γλωσσικοὺς κανόνας, διότι ἀδύνατον ἦτο νὰ τραπῇ τὸ ρ εἰς ν. Ἐπειτα ἡ ἀρχαία παροιμία Τερμέρ(ε)ια κακὰ (Μακάρ. 708 καὶ Leutsch αὐτ. Σουίδ. λ. Μαγνήτων· τὸ Τέρμ. Σχολ. Εὐριπ. Ῥήσ. 505) ἀναφέρεται συνήθως εἰς τὸν κτίστην τῶν ἐν Καρίᾳ ἢ Λυκίᾳ Τερμέρων, ἐκ δὲ τῆς παρὰ Πλουτάρχ. (Θησ. 11) παραλλαγῆς τοῦ μύθου, καθ' ἣν ὁ Τέρμερος ἀπέκτεινε τοὺς ἐντυχάνοντας παῖων τῇ κεφαλῇ, ὅλως ἀπίθανον εἶναι νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι προῆλθεν ἡ σημερινὴ φράσις, μόνον καὶ μόνον διότι λέγεται αὕτη ἐνίοτε καὶ ἐπὶ ἐγκεφαλικοῦ νοσήματος. Ἄλλως δὲ ἀκατανόητον φαίνεται πῶς ἐκ τοῦ Τερμέρου ἢ τῶν Τερμερείων κακῶν θὰ ἐσχηματίζοντο αἱ φράσεις: τοῦ ἤρθε ἢ τὸν ἔπιασε τέρμενο.

Μετ' ἐξαιρέτου τιμῆς ὑποσημειοῦμαι.

Ἐν Ἀθήναις ὁ Ἀπριλίον 1900.

ὁμότερος

Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ